

ЯК ТЕБЕ ЗВАТИ ЗОРЕ?

За різними оцінками у нашій Галактиці понад 200 млрд зір. Після запуску у грудні 2013 року космічного телескопа GAIA Європейської агенції приблизно 0,5 % з них будуть занесені в каталоги, а інші, безіменні, не матимуть навіть номери. Проте всі яскраві зорі (і навіть деякі слабкі) мають і наукове позначення, і власну назву. Майже всі ці назви дуже давні, але всі вони неофіційні. Міжнародний астрономічний союз (МАС) не реєструє назв зір і дистанціюється від тих, хто бере гроші з наївних клієнтів за право назвати зорю чийось іменем. Тому власні назви зір – лише данина добрій астрономічній традиції.

Пересічний громадянин знає лише декілька назв зір, у арсеналі аматорів два-три десятки назв, стільки ж, зазвичай, знають і професійні астрономи. Історики астрономії, спеціалісти з астро- та космоніміки нараховують приблизно шість сотень історичних назв зір. Переважна більшість зір мають декілька назв.

Деякі назви зір звучать таємниче та загадково: Гекатеболос (т Стрільця), Ке Кван (к Кентавра), Ротанев (β Дельфіну), Хамбалія (λ Діви).

Є серед назв доволі красиві (на думку автора статті ☺): Алассо (η Малої Ведмедиці), Альдерамін (α Цефея), Альнаїр (α Журавля), Альтаїр (α Орла), Беллатрикс (γ Оріона), Віндеміатрикс (ε Діви), Бетельгейзе (α Оріона), Граффіас (η Скорпіона), Ісіда (μ Великого Пса), Мусціда (ο Великої Ведмедиці), Ферсавауль (δ Малевого Коня), Фомальгаут (α Південної Риби).

Є кумедні назви: Азельфафага (π¹ Лебеда), Акамар (ϵ³ Ерідану), Альбальдах (π Стрільця), Врішика (π Скорпіона), Іра Фуроріс (η Стрільця), Клезя (δ² Тельця), Рана (δ Ерідану), Факт (α Голуба), Ха (ζ Змієносця), Марсік (к Геркулеса).

Деякі назви зір важко вимовити: Аліф аль Фаркадин (ζ Малої Ведмедиці), Аль Мінліар аль Асад (κ Лева), Гхушн Аль Заїтун (δ Голуба), Каффальджихма (γ Кита), Риль аль Авва (μ Діви).

Найдовша назва у зорі о Риб – Торкуларіс Септентріоналіс.

Спробуємо з'ясувати, звідки ж походять такі різноманітні назви.

У сучасній астрономічній європейській традиції зорі мають традиційні власні імена. Деякі з них збереглися з часів стародавніх цивілізацій Єгипту та Малої Азії, творців астрономічних знань. Але таких мало – приблизно 20 (наприклад, Сіріус, Канопус).

Астрономічні знання, здобуті давніми цивілізаціями (Месопотамія, Передня Азія, Середземномор'я), були максимально наближені до практичних потреб. Тому назви зір вавилоняни здебільшого використовували у розмовній мові, а їхні писемні пам'ятки з власними назвами зір до нас не дійшли. Давні греки черпали базові астрономічні знання у Вавилоні, але вавилонські назви зір не запам'ятали. Греків цікавила не лише практична сторона. Вони узагальнювали та класифікували знання, створюючи фундамент майбутньої науки. Греки придумали власні назви зір і використовували їх у наукових працях, зокрема в найвеличнішому астрономічному творі давнини – „Альмагесті” Птолемея¹. Не дивно, що серед уживаних сьогодні назв зір можна нарахувати приблизно шість десятків таких, що походять з давньогрецької.

Проте більшість сучасних назв зір мають арабське походження. Це тому, що у Середньовічній Європі інтерес до науки взагалі і до астрономії зокрема був значно менший, ніж у арабів, які активно пізнавали Всесвіт. Зокрема, араби переклали з давньогрецької та латини „Альмагест” з каталогом зір та докладними описами їхнього розташування на небі. Цей твір став поштовхом до виникнення багатьох оригінальних арабських назв зір. Відтак, 80 % зір мають арабські назви, 15 % – грецькі і лише 5 % – латинські.

Значна частина арабських назв зір ґрунтується на їхньому положенні у фігурі сузір'я. Цей принцип утворення назв зір араби запозичили у давніх греків. Майже 70 арабських назв зір міс-

¹К. Птолемей (гр.: Κλαύδιος Πτολεμαῖος, 100–170 рр.) – астроном, астролог, математик, механік, оптик, теоретик музики, географ. Жив та працював в Олександрії.

Арктур – а Волопаса

тять префікс „аль-“, який в арабській мові відповідає англійському означеному артиклю „the“. Низка назв мають однакові арабські корені; наприклад, корінь Денеб („хвіст“) є у назвах понад десяти зір (див. приклади у термінологічному словнику на с. 37–39). Зоря Ригель (араб. „нога“) – β Оріона – знаходиться в лівій нозі фігури мисливця Оріона, якого давні греки у вигляді сузір'я помістили на небо. Зорю δ Великої Ведмедиці, розташовану на початку хвоста фігури, Птолемея назвав „Найближча в хвості“. Її сучасна назва – Мегрец, що в перекладі з арабської означає „початок хвоста“.

Назва зорі α Оріона (Бетельгейзе) означає „пахва велетня“, адже зоря розташована під правою рукою Оріона. Назва зорі Мерак (β Великої Ведмедиці) означає „черевко“; Садр (γ Лебеда) арабською означає „груди“, адже ця зоря знаходиться на грудях фігури Лебеда.

Відповідність назви зорі і сузір'я не завжди очевидна. Так, назви Альтаір (α Орла) і Вега (α Ліри) походять від арабських слів зі змістом „та, що летить“ і „та, що падає“, оскільки араби називали ці сузір'я відповідно „Летючим Орлом“ та „Падаючим Орлом“. Назва Регул (α Лева) з латинської означає „цар“, адже лев – цар звірів.

Деякі назви зір стосуються не свого сузір'я, а інших небесних об'єктів. Так, зоря Арктур (α Волопаса) „націлена“ на хвіст Великої Ведмедиці, тому назва зорі з давньогрецької перекладається як „охоронець ведмедя“. Зоря Антарес (α Скорпіона) схожа на планету Марс (така ж жовтувато-червона) і в перекладі з грецької означає „суперник Марса“. Друга за блиском зоря в сузір'ї Заєць (β Зайця) має назву Ніхал, що в перекладі з арабської означає „верблюд втамовує свою спрагу“. Це тому, що сузір'я Зайця здавна водночас було і арабським астеризмом² „Караван верблюдів“, який за їхньою фантазією втамовував спрагу в міфологічній річці Ерідан. Останню араби теж помістили на небо у вигляді сузір'я.

Денеб – а Лебеда

Вега – а Ліри

Назви деяких зір пов'язані зі спостереженнями за ними або особливостями їхнього розташування у просторі. Це насамперед Полярна, що знаходиться поблизу Північного полюсу світу. Зоря зберігає незмінним своє положення відносно горизонту в певній місцевості і завжди вказує на північ. Найближча до нас зоря Проксіма (α^3 Кентавра) з латини так і перекладається: „найближча“. Назва зорі Сіріус (α Великого Пса) давньогрецькою означає „пекуча“, бо давні греки вважали: поява Сіріуса на небі викликає спеку, адже вона співпадала з початком спекотного періоду (липень–серпень).

Оригінальні грецькі або латинські назви деяких найяскравіших популярних зір збереглися донині. Це, наприклад, Капелла (α Візничого), назва якої в перекладі з латини означає „коза“; Спіка (α Діви), назва якої в перекладі з латини означає „Колос пшениці“, бо давні греки зображали Діву зі снопом пшениці в руці, та інші.

Впродовж останнього століття набули популярності назви зір і з інших культур. Прикладом є Ке Кван (к Кентавра), що з китайської означає „лук і стріла“, адже зоря міститься на кінчику стріли Кентавра. Сімарам (ω Киля) на полінезійській мові означає „море в ранковому світлі“. Назва пов'язана з тим, що сузір'я Киля є частиною давнього сузір'я Корабель Аргонавтів. Назва зорі Пікок (α Павліна) англійською означає „павлін“.

В епоху Великих географічних відкриттів, коли мореплавцям відкрилися красоти південного неба, астрономи виокремили на небі 40 нових сузір'їв, проте лише у деяких з них зорі отримали власні назви. В епоху Відродження європейці перекладали астрономічні твори арабських авторів і перейняли від них звичай називати зорі за місцем у сузір'ї. Адаптуючи чужомовні назви до європейських мов, вони спотворили більшість арабських назв зір. Ось чому виникло таке різноманіття альтернативних та споріднених назв у одних і тих самих зір.

Водночас з'явилися і комбіновані назви – арабо-латинські. Прикладом такого підходу є назви найяскравіших зір у сузір'ї

Альферац – а Пегаса

Козерога: Прима Геді (α^1 Козерога) та Секунда Геді (α^2 Козерога). У цих назвах поєднуються латинські порядкові числівники („прима” на латині означає „перша”, а „секунда” – „друга”) і арабський іменник („Геді” – араб. „коза”, сузір’я Козерога араби часто називали Козою).

Серед назв зір, які з’явилися в Новий час, є й такі, які вказують на буквенне позначення зорі в сузір’ї: Акрукс (α Південного Хреста), Бекрукс (β Південного Хреста), Гакрукс (γ Південного Хреста), Декрукс (δ Південного Хреста) – за початковими літерами своїх позначень у поєднанні з латинським словом „крукс”, що в перекладі означає „хрест”.

Є також сучасні власні назви зір, які увічнили пам’ять відомих астрономів та астронавтів. Наприклад, у Парусів називається Регор, що є перевертнем імені американського астронавта Роджера Чаффі (Roger Bruce Chaffee), який загинув під час катастрофи космічного корабля „Аполлон-1”. Назви Суалокін (α Дельфіна) та Ротанев (β Дельфіна) запропонували астрономи обсерваторії в Палермо на честь її директора Нікколо Качатторе. Латинське написання його імені та прізвища (Nicolaus Venator), прочитане „задом-наперед” якраз і є назвою вказаних зір. „Іменними” є також зорі Барнарда (HIP 87937 Змієносця), Бебкока (HIP 112247 Ящірки), Ван Маанена 1 (HIP 3828 Риб), Гершеля (μ Цефея), Каптейна (HIP 24186 Живописця), Кемпбелла (HIP 96295 Лебеда), Лейтена (HIP 36208 Малого Пса), Пласскетта (HIP 31646 Єдинорога), Поппера (в сузір’ї Кентавра), Хінди (R Зайця).

СЕКРЕТИ УТВОРЕННЯ ВЛАСНИХ НАЗВ ЗІР

Далі ми подаємо словник, у якому в алфавітному порядку подані терміни, використані у назвах різних зір, приклади власних назв зір та вказані їхні „адреси” у відповідному сузір’ї. На перший погляд – звичайна суха енциклопедія назв. Однак, якщо тобі вистачить насаги і терпіння вичитати його до кінця, ти опануєш мистецтво створення назв для зір, яке заклали давні цивілізації, що населяли нашу планету. А це те саме, що доторкнутися до їхньої культури і збагнути, як вони мислили. Доторкнутися до минулого!

Якщо тобі сподобається запропонована система створення назв, ти можеш сам придумати назви для зір. Хтозна, можливо, саме тобі це вміння знадобиться?

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИЧОК

Акраб (араб.: *скорпіон*): Акраб Постеріор (β^2 А Скорпіона), Акраб Пріор (β^1 Скорпіона), Альакраб (ω^2 Скорпіона), Дельакраб Аустраліс (τ Терезів), Дельакраб Бореаліс (ν Терезів). Зміст термінів **Аустраліс**, **Бореаліс**, **Пріор**, **Постеріор** див. нижче у словнику.

Алула, танія, таліта (араб.: *перша, друга, третя*): Танія Аустраліс (μ Великої Ведмедиці), Танія Бореаліс (λ Великої Ведмедиці), Алула Аустраліс (ξ Великої Ведмедиці), Алула Бореаліс (ν Великої Ведмедиці), Таліта Аустраліс (κ Великої Ведмедиці), Таліта Бореаліс (ι Великої Ведмедиці). Зміст термінів **Аустраліс**, **Бореаліс** див. нижче у словнику.

Аустраліс, Бореаліс (лат.: *південна, північна*): Альфекка Аустраліс (β Південної Корони), Альфекка Бореаліс (γ Південної Корони). У цих назвах акцентується на положенні двох близько розташованих зір: одна з них ближче до північного небесного полюса (Бореаліс), інша – до південного (Аустраліс).

Альгеніб (араб.: *сторона, бік, стегно*): γ Пегаса, α Персея.

Альдіб. Назви Адіб, Альдіб та інші похідні від того ж кореня, мають переклад *шакал, гієна* і, ймовірно, пов’язані з астеризмом Верблюдиці і Гієни (ι , θ , η , ξ Дракона): Альдіб (δ Дракона), Альдіба, Альдібах (ζ Дракона), Альдібах (ξ Дракона), Дзібан (ψ Дракона).

Аркаб (араб.: *ахіллове сухожилля*): Аркаб Постеріор (β^2 Стрільця), Аркаб Пріор (β^1 Стрільця). Зміст термінів **Пріор**, **Постеріор** див. нижче у словнику.

Аселлус (лат.: *віслюк*): Аселлус Аустраліс (δ Рака), Аселлус Бореаліс (γ Рака), Аселлус Примус (θ Волопасу), Аселлус Секундус (ι Волопасу), Аселлус Терціус (κ^2 А Волопасу). Зміст термінів **Аустраліс**, **Бореаліс** див. вище у словнику. Зміст термінів **Примус** та **Секундус** див. нижче у словнику.

Брахіум (араб.: *той, хто лежить в основі*): σ Терезів, γ Скорпіона. Зазначені зорі лежать в основі фігури сузір’їв.

Граффіас (лат.: *клевня*): η , ζ^2 , ξ Скорпіона.

Денеб (араб.: *хвіст*, найпоширеніша зоряна назва): Денеб Кайтос (β Кита), Денеб Алгенубі (η Кита), Денеб аль Шемалі (ι Кита), Денеб (α Лебеда), Денеб аль

Дульфіні (δ Дельфіна), Денеб ель-Дульфим (ϵ Дельфіна), Денебола (β Лева), Денеб Окабе (δ Орла).

Джабхат, джаббах (араб.: *чоло*): Джабхат (ω^1 Скорпіона), Джабхат аль Акраб (ω^2 Скорпіона), Джаббах (14 Скорпіона).

Зубен (араб.: *клевня*): Зубен Хакрабі (ν Терезів), Зубен Хакрібі (θ Терезів), Зубен ель Генубе (α^1 Терезів), Зубен ель Акраб (γ Терезів), Зубен ель Акрібі (δ Терезів), Зубен ель Генубі (α^2 Терезів), Зубен ель Шемалі (β Терезів). Слова **Шемалі** та **Генубі** в перекладі з арабської означають „північний” та „південний” відповідно. Зміст назв аналогічний до **Аустраліс** та **Бореаліс** (див. вище).

Каус (лат.: *вигин*): Каус Аустраліс (ϵ Стрільця), Каус Бореаліс (λ Стрільця), Каус Мерідіоналіс (δ Стрільця). Термін **Мерідіоналіс** на латинській мові означає „серединний”. Назва вказує на положення зорі відносно двох інших. Зміст термінів **Аустраліс, Бореаліс** див. вище у словничку.

Маркаб, Маркеб (араб. слово „Markab” означає все, на чому можна їхати верхи): κ Корми, κ Парусів, α Пегаса, γ Південної Гідри.

Менкара, менкар, мінкар (араб.: *ніздрия, клюв*): Мінкар (ϵ Ворона), Менкара (α Кита), Менкар (λ Кита).

Менкіб (араб.: *плече*): ζ та ξ Персея, β Пегаса, Менкент (θ Центавра), Менкалінан (β Візничого), Менклаб (σ^1 Великого Пса).

Мінор (лат.: *малий*): Альбальдах Мінор (χ Стрільця), Феркад Мінор (11 Малої Ведмедиці).

Мірфак, марфак, марфік, марсік (араб.: *лікоть*): Марсік (κ Геркулеса), Марфік (λ Змієносця), Марфак (θ і μ Кассіопеї), Мірфак (α Персея).

Пріор, постеріор (лат.: *до, після*): Йед Пріор (δ Змієносця), Йед Постеріор (ϵ Змієносця), Кхад Пріор (ϕ^1 Оріона), Кхад Постеріор (ϕ^2 Оріона), Мусціда Пріор (σ^1 Великої Ведмедиці), Мусціда Постеріор (σ^2 Великої Ведмедиці). Такі назви вказують на послідовність проходження зорею небесного меридіану. Одна з них першою проходить меридіан (до), а друга – пізніше (після). **Йед** (араб.: *рука*).

Прима, секунда, кварта, терція (лат.: *перша, друга, третя, четверта*). **Примус, секундус, квартус, терціус** (лат.: *перший, другий, третій, четвертий*): Прима Альбулаан (μ Водолія), Прима Аль Куруд (κ Голуба), Секунда Альбулаан (ν Водолія), Секунда Аль Куруд (θ Голуба), Манубріум Примус (σ Стрільця), Манубріум Секундус (θ^1 Стрільця), Горгоней Кварта (ω Персея), Горгоней Секунда (π Персея), Горгоней Терція (ρ Персея), Терребеллум Секундус (β^1 Стрільця), Терребеллум Терціус ($60A$ Стрільця). **Горгоней** (гр.: *Чудовисько*). **Терребеллум** (дав.-гр.: *чотирикутник*).

Рас (з араб.: *голова*): Рас Альгеті (α Геркулеса), Рас Альхаг (α Змієносця), Рас Альяс Аустраліс (ϵ Лева), Рас Альяс Бореаліс (μ Лева). Зміст термінів **Аустраліс, Бореаліс** див. вище у словничку.

Ригель, ріджль (араб.: *нога*): β Оріона, α Центавра, Ріджль аль Авва (μ Діви).

Рукба (араб.: *коліно*): δ Кассіопеї, α Стрільця, Рукбах (ϵ Кассіопеї), Рукба Альджаджа (ω Лебеда), Рухба (δ Лебеда), Рухба (ω^1 Лебеда).

Садал, садах (араб.: *щастя*): Садалбарі (μ Пегаса), Садалмелік (α Водолія), Садалсууд (β Водолія), Садахтоні (ζ Візничого), Садахбія (γ Водолія).

Табіт (дав.-євр.: *лук*): $\pi^1, \pi^2, \pi^3, \pi^4$ Оріона. Названі зорі входять в лук фігури мисливця Оріона на зоряному небі.

Талімайн, Толіман (назви пов'язують з арабськими формами „al-thalīmain” – *два страуси* (?) або „al-Zulmān” – *страуси*): Аль Талімайн Примус (ι Орла), Аль Талімайн Секундус (λ Орла), Альталімайн (η Стрільця), Толіман (α Центавра), Альталімайн (μ Стрільця). Зміст термінів **Примус** та **Секундус** див. вище у словничку.

Унук (араб.: *шия*): Унук Ельхайя (α Змії).

Фом (араб.: *рот*): Фомальгаут (α Південної Риби).

Шеат (ймовірно, від араб. „šī'at” – *гомілка*): δ Водолія, β Пегаса.

